

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3\(7\)-8](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-8)
FTAMP: 16.21.33

Ә.А. Данияр

Астана халықаралық университеті,
010000, Қазақстан Республикасы, Астана қ., Қабанбай батыр к-сі, 8
ORCID: 0000-0003-3465-7855
e-mail: ahmediyakzy.95@gmail.com

ҚАЗАҚ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДИАЛОГТІК МӘТІННІҢ ҰЙЫМДАСУЫ: ЛЕКСИКАЛЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ БАЙЛАСЫМ

Аңдатпа. Мақалада қазақ көркем шығармаларындағы диалогтік мәтіннің құрылымдық, семантикалық және прагматикалық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі дискурстық зерттеулерде диалогтің коммуникацияны жүзеге асырудың негізгі тетігі ретінде танылуымен және көркем мәтіндегі автор мен оқырман арасындағы байланысты ұйымдастырудағы маңызды қызметімен айқындалады. Зерттеу барысында диалог, диалогтік мәтін, диалогтік бірлік, диалогтену, диалогтік дискурс, диалогтік қайталау және когезия ұғымдарының ғылыми-теориялық сипаты сараланады. Диалогтік мәтіннің монологпен ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталып, оның құрылымдық белгілері мен негізгі компоненттері сипатталады. Зерттеудің негізгі мақсаты – көркем шығармадағы диалогтік мәтіннің байласымын ұйымдастыратын лексикалық амал-тәсілдерді анықтау және олардың мәтіннің тұтастығы мен прагматикалық қызметін жүзеге асырудағы рөлін айқындау. Лексикалық-семантикалық байласымның диалогтік және дейктикалық қайталамалар, синонимдер мен антонимдер арқылы жүзеге асатыны көрсетіледі. Сонымен қатар сұрақ-жауап, пікір білдіру-пікір білдіру, сұрақ-пікір білдіру, пікір білдіру-сұрақ тәрізді репликалық байланыстардың диалог мазмұнын ұйымдастырудағы қызметі сараланады. Зерттеу нәтижесінде диалогтік мәтін байласымының оның бірізділігі мен логикалық тұтастығын қамтамасыз ететін негізгі мәтіндік категория екені анықталып, диалогтің оқырманға ақпарат жеткізу, белгілі бір пікір қалыптастыру және әсер ету қызметтері айқындалады. Зерттеу нәтижелері қазақ көркем мәтінінің құрылымдық және прагматикалық табиғатын тануға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: диалогтік құрылым, көркем шығарма, мәтін байласымы, лексикалық-семантикалық тәсіл, реплика.

Кіріспе

Диалог – тілдік қарым-қатынас құрудың табиғи формасы. Диалог ұғымының философиялық мәні жанды табиғи тілді түсінуде ғана емес, алдымен өзіне және өзгеге деген қарым-қатынасты қалыптастыруда танылады. Демек, диалог – сөйлеушілердің репликаларынан тұратын, қабылдаулар арқылы әсер ететін тілдік қызметте белсенді рөл атқаратын сөйлеудің түрі. Диалогке тән басты ерекшелік – екі немесе одан да көп тұлғалардың сөйлесу барысында шұғыл сөз алмасулары.

Көркем әдеби шығармалар мен драмалық шығармалардағы диалог – кейіпкердің шынайы мінезін, шығарманың көркем идеясын ашуда, сырлы бейне жасауда маңызды қызмет атқаратын ең басты құрал. Яғни диалогте әр кейіпкердің сөз саптауынан, ой-толғанысынан, сөйлеудегі өзгешелігінен оның жан-дүниесі айқын көрініп тұрады. Кейіпкердің сөйлеу ерекшелігі көркем шығарма мәтінінде әрқайсысының таңдалған бейнесіне сәйкес диалог арқылы нақты жеткізіледі.

Тіл ғылымында диалогті зерттеу мәселесі диалогтің табиғатын ғылыми тұрғыдан танып, талдаумен, сөйлеу актілерінің теориясымен, дискурс пен дискурстық талдау, тіл философиясы, интеракциональді әлеуметтік лингвистикадағы диалогизм және коммуникативтік бағыттағы зерттеулермен ұштасады. Қазақ тіл білімінде мәтіннің байласымы көбіне монологтік сөйлеу түрінің деректері арқылы анықталған болатын. Ал ұсынылып отырған зерттеу жұмысы арқылы мәтіннің байласым сипаты диалогтік сөйлеу арқылы қарастырылатын болады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ көркем шығармаларындағы диалогтік мәтіннің лексикалық-семантикалық байласымын қамтамасыз ететін тілдік құралдардың өзара байланыста қарастырылуында. Зерттеу барысында диалогтік қайталаудың дәлме-дәл,

ықшамдалған және толықтырылған түрлері жүйеленіп, дейктикалық бірліктердің, контекстік синонимдер мен антонимдердің репликалар арасындағы мағыналық сабақтастықты қалыптастыру қызметі анықталды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында сипаттамалық, контекстік, салыстырмалы және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Сипаттамалық әдіс диалогтік мәтінге қатысты ғылыми тұжырымдарды жүйелеу үшін, контекстік талдау тілдік бірліктердің нақты диалог құрамындағы мағынасын анықтау үшін пайдаланылды. Салыстырмалы талдау арқылы диалогтік қайталаудың түрлері мен олардың қызметтік ерекшеліктері салыстырылды. Мәтіндік талдау репликалар арасындағы лексикалық-семантикалық байланысты анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында көркем мәтіндегі диалогтік бірліктер, яғни өзара мағыналық және құрылымдық байланыстағы сөйлемдер жүйесі негізге алынды. Іріктелген тілдік материалдарда диалогтік мәтін байласымының ерекшеліктері, олардың мазмұндық тұтастықты қалыптастырудағы қызметі қарастырылды.

Зерттеу мақсатына сәйкес материалдарды әртүрлі ғалымдардың пікірлерін жүйелеу мен саралау, тақырыпқа қатысты ақпаратты сипаттау, мысал үлгілерін салыстыру және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар диалогтік мәтін құрамындағы лексикалық-семантикалық байланыстарды анықтау үшін контекстік талдау тәсілі пайдаланылды.

Диалог мәселесінің теориялық негіздері қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Р. Әмір, Б. Шалабай, З. Ерназарова және басқа зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. Шетелдік және орыс тіл білімінде диалогтің құрылымдық, коммуникативтік және прагматикалық сипаты М.М. Бахтин, Л.В. Щерба, К. Гаузенблаз, В. Дресслер, М. Халлидей және өзге ғалымдардың зерттеулерінде талданған.

Шетелдік зерттеушілерден В.К. Барнет, Н. Белнап, Т. Стал, G. Brown, G. Yule, W.L. Chafe, van T.A. Dijk, D. Frank, M. Halliday, K. Hausenblas, J.R. Hobbs, D. Schiffrin, J. Sinclair, M. Coulthard, P. Wilmot, D. Wunderlich т.б. атауға болады. Орыс тіл білімінде диалог теориясының негізін Л.В. Щерба, Л.П. Якубинский, Е.Д. Поливанов, В.Н. Волошинов, В.В. Виноградов сынды ғалымдар қалаған. Ағылшын тіліндегі материалдар бойынша бұл мәселеге Л.П. Чахоян, С.С. Беркнер, Т.М. Власова, А.В. Кучер, Н.В. Буренина, Ю. Дубовский, В.В. Бузаров, Е.Е. Карпушиналардың зерттеу жұмыстары арналған.

Зерттеу нысаны ретінде диалогтік коммуникацияны қарастырған орыс тіл біліміндегі Т.А. Алексеева, А.С. Ахизер, В.С. Библер, Г.Я. Буш, И.И. Глебова, М.Н. Грачев, А.А. Гусейнов, Д.В. Джохад-зе, М.С. Каган, Б.Г. Капустин, В.И. Толстой, В.Г. Федотова, И.Г. Яковенко сынды т.б. зерттеушілерді атауға болады. Осы мәселеге көңіл бөлген бірнеше шетелдік ғалымдар да бар: К. Лоренц, П. Лоренцен, Т. Лукман, Д. Никулин, С. Тулмин, Г. Шайт және В. Хёсле.

Диалог теориясы жөнінде тіл философиясы тұрғысынан біршама құнды пікірлер айтып, тұжырымдар жасаған, диалог теориясына қатысты зерттеу жүргізген философ ғалымдар қатарына – М.М. Бахтин мен Ю.М. Лотман, Дж.Г. Мид, М. Бубер, Х.Г. Гадамер, Ю. Хабермас, Р. Рортилерді атап өте аламыз.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ әдебиеттану мен тіл білімі ғылымында ХХ ғасырдың 20-жылдары диалогтің көркемдік қызметі арнайы зерттеу нысанына алынбағанымен, оның шығарма құрылымындағы қызметі алғаш рет А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде қарастырылды: «Шығарманың мазмұны төрт түрде айтылады:

1. Жай сөйлеу түрде. 2. Сөйлестірген түрде. 3. Хат түрінде. 4. Аралас түрде [1, 158]. Бұл жерде ғалым анықтаған шығарма мазмұнының «сөйлестірген түрі» қазіргі диалогтік сипаттағы мәтінге жатады. Мысал ретінде «Еңлік-Кебек» пьесасынан үзінді келтіреді.

А. Байтұрсынұлы шығарма мазмұнын берудің төртінші – аралас түріне төменгідей сипаттама береді: «Шығару түрі шығармаларда дәйім бір өңкей болып, осы көрсеткен мысалдардағыдай кілең сөйлеу түрінде, я кілең сөйлестірген түрде, яки кілең хат түрінде болып айтыла бермейді. Көбінесе аралас түрде айтылады. Әсіресе сөйлеумен сөйлестірген түрлері аралас келіп отырады» [1, 159]. Мысал ретінде «Жәнібек батыр» шығармасынан

алынған үзіндіні ұсынады. Ғалымның сөз етіп отырған сөйлестірудің «аралас» түрі қазіргі таңда өте жиі кездесетін көркем прозадағы диалог үлгісіне жатады. Яғни көркем шығармадағы қазіргі автор сөзі (жай сөйлеу) мен диалогтің (сөйлестірген түрі) араласып келуі.

Диалог арқылы адамдар бір-бірімен тығыз қарым-қатынасқа түсіп, рухани, мәдени және басқа да деңгейдегі байланыстар орнатып, күнделікті өмір тіршілігі жөнінде хабардар болады. Философ, мәдениеттанушы, тілші ғалым М.М. Бахтин айтып кеткендей: «Шындықты іздеудің диалогтік әдісі дайын шындыққа ие болғысы келетін нақты монолизмге, соған қоса, қандай да бір шындықты білеміз деп ойлайтын адамдардың да сенімділігіне де қарсы қойылады. Шындық жеке адам басында туындамайды және болмайды, ол шындықты іздеуші адамдар арасында олардың диалогтік сөйлесуі кезінде туындайды» [2, 26]. Ғалымның пікіріне сәйкес, монолизм өз алдына диалогтің аяқталуын, диалогтік сөйлеудің имманентті сипаты ретіндегі сөйлеушілердің бір-біріне деген ықпал етуі коммуникативті процесінің тоқтауын көрсетеді [2, 27].

Сондай-ақ, М. Бахтин диалогті мән мен мағына тудыратын үздіксіз әлеуметтік процесс ретінде, әрекеттегі тілдің жаңару мен өзектелуінің қайнар көзі ретінде түсіндіреді. Сөз – бұл мен және басқа біреудің арасына салынған көпір, сол себептен пікір білдіру деңгейіндегі мән мен мағынаны іске асыруда басты рөлді сөйлеуші де, тыңдаушы да атқарады. Мағынаның бірлескен түсіндірілуі – диалогтік коммуникацияның ең маңызды сипаттарының бірі [3, 296].

Лингвистикалық сөздікте диалогке келесідей анықтама берілген: «Диалог (грек. *dialogos* – әңгіме, екі адамның сөйлесуі) – екі не бірнеше адамның жауап ретіндегі сөйлесіп, тіл қатысуы. Диалогтің сөздік құрамына әсер ететін факторлардың негізгісі сөзді қабылдау не қабылдамау» [4, 72]. Әдебиеттану терминдер сөздігінде: «Диалог, сөйлестіру (грек. – *dialogos*) – әдеби шығармада екі кейіпкердің немесе бірнеше адамның сөйлесуі, оларды сөйлестіру тәсілі. Драмалық шығарма түгелдей дерлік сөйлестіруге және кейіпкерді сөйлестуге, монологқа негізделіп құрылады», – деп анықталған [5, 79].

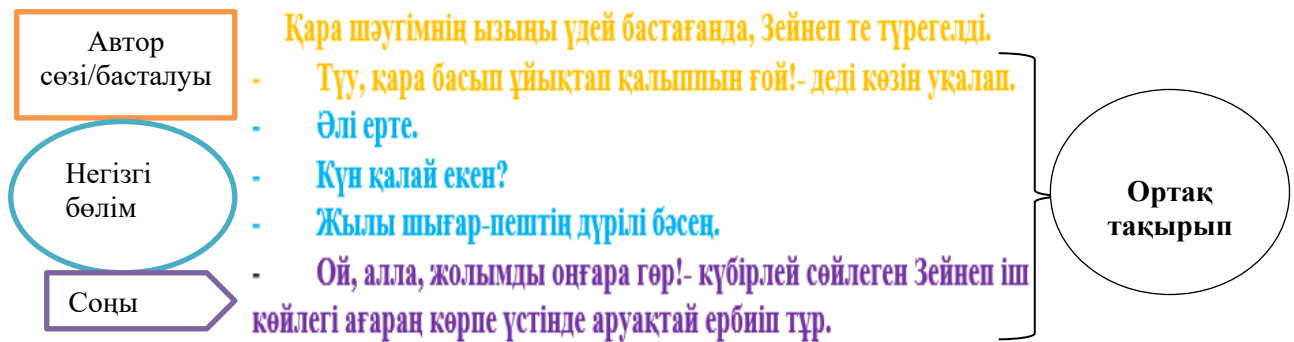
Орыс тіл біліміндегі О.С. Ахманованың лингвистикалық терминдер сөздігінде диалог басқа қырынан сипатталады: «Диалог *ағылш.* *dialogue*. Әрбір пікір білдірудің әңгімелесушіге бағытталатын және әңгіменің тікелей тақырыбымен шектелетін сөйлеу формаларының бірі. Диалог жеке пікірлердің қысқалығымен және олардың синтаксистік құрылысының қарапайымдылығымен сипатталады» [6, 132].

Ғалым К. Гаузенблас мәтіндердің классификациясын құруда диалогтік мәтіндерді күрделі мәтіндік құрылымы бар сөйлеу туындыларына жатқызады. Сондай-ақ, ғалым диалогтік мәтінді бірізді емес және диалогтің екі немесе одан да көп белсенді сұхбаттасушыларының алмасатын сөздеріне бөлінген деп есептейді. Диалог бір бүтін мәтін ретінде түсіндіріледі. Қалыпты жағдайда қатысушылардың бірінің сөзін алып тастау мүмкін емес, себебі бір сөйлеушінің сөйлеген сөздерінің көлемі үздіксіз бірыңғай реттілікті құрай алмайды, сол себептен толық мазмұны аяқталмай қалады. Оған қоса бұндай қарым-қатынас актілерінде «диалогке қатысушылардың стильдері өзара жанасады» [7, 67].

Жазбаша формада көрініс табатын көркем әдеби стильдегі диалогтік мәтін үлгілері прагматикалық функциясымен ерекшеленеді. Яғни сол берілген диалогтің стилі, құрылымы және тілдік бірліктердің ұтымды жұмсалуды адресаттың диалогтік мәтінді оқу арқылы негізгі идеясын түсіне отырып, тұтастай қабылдауына ықпал етеді.

«Көркем шығарма мәтініндегі үйлесімді диалог – нақты диалогтік нысандардың кең таралған түрі. Бұларға фатикалық қызметпен бірге, поэтикалық қызмет те тән. Көркем диалогтарда күнделікті өмірдегі диалогқа қарағанда тілдің ақпараттық қызметі анық көрініс табатын күрделілігімен айқындалады» [8, 205].

Диалогтің ішкі құрылымы мен сипаты оның атқаратын негізгі қызметін белгілейді. Сол құрылымдық белгілері мен сыртқы көрінісіне сай диалогтік мәтіннің композициялық құрылымын төмендегі сызба арқылы көрсетуге болады (1-сурет):

(Т. Сәукетаев. Құзғын тойған қыс. – Алматы: Ан-Арыс, 2011. – 480 б.)

1-сурет. Көркем диалог құрылымы

Көптеген көркем шығармаларда диалог бірден кейіпкерлердің сөзімен басталмайды. Алдымен, автор диалогтің басталуына жағдай жасайды, әңгімеге қатысушы кейіпкердің аты-жөнімен, әлеуметтік дәрежесін, мінез-құлқын, шыққан ортасын, сондай-ақ, кейіпкердің ішкі ойын да автор сөзімен яғни тілімен беріп, түсіндіре отырып, кейіпкерлерін сөйлете бастайды.

Диалогтік сөйлеудің негізгі құрылымдық және мазмұндық компоненттерін құрайтын екі адамның өзара сөйлесуін *реплика* деп атайды. Репликалардың өзара қарым-қатынастарына авторлық ой-пікірлер, репликаларға қатысты барлық «микроэлементтер» (стимулдық реплика, сұрақ, шешім, т.б.) кіреді.

Реплика ұғымына қатысты Ж.С. Қаңлыбаеваның «Коммуникативтік акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі» (2006) атты еңбегін атауға болады [9]. Ғалым К.Қ. Садирова болса өзінің «Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері» (2009) атты докторлық диссертациясында репликаны (айтылым) дискурстың бір құрамды бірлігі ретінде түсіндіреді: «Айтылым (диалогтегі реплика) – дискурстың сөз субъектілерінің ауысуын сипаттайтын, жанр ретінде рәсімделген, тиянақты, диалогтегі не тұтастықтағы басқа айтылымдармен тығыз қатынаста болатын минимальды бірлігі» [10, 154].

Неміс ғалымы В. Дресслердің пайымдауынша, «диалогке тән ерекшелік – оның қатысушыларының репликаларының мүшеленуінде. Бұл репликалар тәуелсіз болып табылмайды, олар өз алдына біртұтас ірі диалогтік мәтін бөлшектері ретінде танылады. Әрбір қатысушының сөздері ажыраған мәтін үзіндісін құрамайды және соңғы пауза мен сөйлеушінің рөлі ауысқан жағдайда әрбір реплика өз ішінде мәтіннің аяқталған үзіндісін құрайды» [11, 130]. Демек, диалог – репликалардан тұратын ұдайы қабылдау арқылы әсер ететін, тілдік қызметте белсенді рөл атқаратын сөйлеудің түрі.

Реплика диалогтің, сонымен бірге, диалог тұтастықтың компоненті ретінде екі жақты сипатқа ие, яғни стимул және реакция сипаты. Диалогке қатысушылардың бірінің сөзі екіншісінің репликасының тууына түрткі болады. Жауап реплика мазмұны жағынан сұраққа жауап, айтылған пікірді қостау, не оған қарсылық білдіру, айтылған ойды түсіндіру немесе нақтылау, оны толықтыру, не өзінің қоршаған орта, адам, оқиға жөніндегі ой-пікірі, көзқарасы т.б. болып келеді.

Диалогтегі сөйлеушінің шынайы интенциясы мен өзімен сұхбаттасушының интенциясы арасындағы бірлескен іс-әрекет ретінде, сондай-ақ, сол әңгімелесушілердің ортақ білімдеріне негізделіп маңызды қызмет атқарады.

Диалогтік мәтіндегі сөйлеу тілі бірқатар өзгерістерге ұшырайды, атап айтсақ, ауызша айтылған сөз жазбаша түрде беріледі, паралингвистикалық амал-тәсілдердің үлесі өзгереді, қарапайым сөйлеу тілінің орнына автордың өзіндік мұқият құрған сөйлеу тілі қолданылады.

Диалогтік сөйлеуде әдетте сөз үнемдеудің әмбебап принципі айқын көрінеді. Себебі диалогке қатысушылар нақты жағдайда қарым-қатынас жасаудың бейвербалды амалдары – интонация, ым-ишарат, дене қозғалысы және т.б. арқылы тілдік бірліктерді аз жұмсайды.

Диалогтің жазбаша түрдегі қолданысында бұл жағдай міндетті түрде ремарка, түсінік түрінде жазылып, автордың жеткізуі арқылы көрінеді.

Ғалым З.Ш. Ерназарованың зерттеу еңбегінде сөйлеудің ең маңызды коммуникативті-прагматикалық қызметі мен негізгі сипат-белгілері түсіндіріледі: «Әрбір қарым-қатынастың мақсатына байланысты сөйлесім ерекшеліктері бар. Сөйлеудің негізгі белгілері сөйлеу әрекеті үстіне көрінеді. Олар:

- 1) сөйлеуші мен тыңдаушының міндетті қатысы, яғни диалогтік белгі;
- 2) дайындықсыз еркін түрде жүзеге асуы;
- 3) тақырыптың әр алуандығы;
- 4) сөйлеу жағдаятының тәуелділігі;

5) дайын сөйлеу құрылымдарының болуы. Адам тілдік таңбаларды өзара түсіну үшін ғана емес, тыңдаушының қызығушылығын оятып, оны әрекетке итеру үшін де қолданады. Яғни тіл бірліктері хабарды жеткізуші құралдар қызметін атқарып қана қоймай, тыңдаушыға ықпал, әрекетке итеруші құралдар ретінде де жұмсалады» [12, 24]. Демек, диалогтік сөйлеу әрекеті де прагматикалық тұрғыдан адамды сыртқы ортамен байланыстырушы негізгі құралдардың біріне жатады және сол арқылы адресат-адресант тығыз байланыс орнайды.

Көркем мәтіннің диалогке айналуы – бұл адресатқа бағыттылығын, мәтіннің ерекшелігін, сондай-ақ, басқа адамдардың пікірлерімен (интермәтіндік) үйлесетін сөйлеуді сипаттайтын категория, саналарының тең құқықты және маңызы бірдей болатын диалогқа қатысушылар арасындағы өзара әрекеттесудің ерекше бір түрі. Бұдан басқа, мәтіннің диалогтену сипаты түсінігіне көбінесе адресаттың және адресанттың болуы, репликалардың формалды және мазмұнды бірлігі ғана емес, сондай-ақ адресаттың ықпалынан адресанттың сөйлеуінің тілдік құрамын қалыптастыру жатады.

Тіл білімі ғылымында диалогтенудің алуан түрлі тәсілдері көбінесе әртүрлі мәтіндерге сай келеді. Айырмашылығы тек олардың мәтіндегі бөлінісіне байланысты болады. Көп жағдайда диалогтенудің синтаксистік тәсілдері жиі қолданылады (сұрақ-жауап кешендері, риторикалық сұрақтар, лепті сөйлемдер; қыстырма және қыстырынды конструкциялар, оқырманды қаратудың түрлі формалары, оқырманды бірлескен ой-толғауға, іс-әрекетке қатыстыру), басқа топты мәтіндік тәсілдер құрайды (сілтеме, нұсқама, өзгенің пікіріне жүгіну).

Түс көргеннен кейін жан дүниесі екі бөлінгендей, ең асыл дүниесін жоғалтқаны үшін жаза алатындай болады да тұрады. Әлгіні іздегісі келеді, бірақ нені іздемек? Жолының болмай жүрген сәтсіздігінің себебін бе, жоқ әлде не? Шынында, Салтанат шаршады, жсай үрейленбей, алдағы күндегі сәтсіздіктің белгісіндей бұл түстен кейін әйтеуір бір жаманшылық болары сөзсіз. Сол қинайды. Тіпті содан кейін жсай үріп келе жатып-ақ жүрегі тоқтардай қысыла қалып, сосын соғысы жиілеп алып-ұша жөнеледі.

...Қайғы мен жаманшылықтың түр-түрі қоршағандай. Амалсыз көніп, дәрменсіздік билеп, не өле алмай, не осыдан құтыла алмай иірімдегі қара судай айнала береді ме?.. Пенде болып жалғанға келген соң, бір сәт тән ләззатын, жан рахатын іздемейсің бе? Армансыз адам қанатсыз құс сияқты. Адамның бәрі армандайды. Біраз өмір сүрген соң, өткен уақытына көз тастап, соны арманымен салыстырады. Біреу ерте, енді біреулер бұны көк төбеге келгенде саралайды. Арманына жету үшін басына Бақыт құсының қонуы керектігін мойындайды. Салтанат сол жатқан күйі, ой елегінен сәл езу тартты. Шынында кім бақытты болуды армандамайды? Адамдардың бәрінің бақытты болғысы келеді. Адамдар қайда болса да, не істеп жүрсе де армандарымен бірге болады екен-ау! Ес білгеннен бастап, өмірінің соңғы деміне дейін арманымен айырылыспайтын шығар. Салтанат өзінің ешқашан арманынан айырылысқысы келмейтініне көзі жетті... (Ә. Әлпейісов. Ант).

Бұл мысалда оқырманның назарын шоғырландыратын белсенді түрде сұрақ-жауаптық кешендер қолданыс тапқан, автор оқырманның ойлануына ықпал етеді, адресатқа ақпаратты активті қабылдауға бағыттайды. Автордың ұсынған диалогі оқырманға риторикалық сұрау арқылы ішкі монолог пен диалогтің ұштасуы түрінде берілген. Яғни автор ең алдымен сұрақ қояды, кейін соған өзі жауап іздейді, сол арқылы ішкі диалог құрылады.

Монологтік мәтін мен диалогтік мәтіннің арақатысы. Көптеген лингвистикалық әдебиеттерде монологтік мәтіндермен қатар салыстыру негізінде диалогтік мәтіннің өзіндік мәтіндік мәртебесін дәлелдеуге тырысатын талпыныстарды кезтестіруге болады.

Тіл білімінде монолог пен диалогті салыстыру мәселесі әрдайым өзекті болды. 1915 жылы осы мәселеге байланысты белгілі ғалым Л.В. Щерба: «Монолог пен диалог мәселесі тек көркем әдебиет стиліне ғана қатысты қарастырылмауы керек, бұл жалпы тілге де қатысты зерттелуі керек» деген орынды пікірін ұсынды [13, 4].

Диалог пен монологтің маңыздылығы жөнінде профессор Б. Шалабайдың пікірін келтіруге болады: «Тіл көркемдігінің бір байқалар тұсы диалог пен монолог құруда. Мұнда шеберлік керек-ақ. Өйткені диалог адам мінездерін, қимыл-әрекеттерін ашуға бірден-бір қолайлы форма ғой. Монологқа келсек, бұл талап одан да арта түседі» [14, 63].

Монолог пен диалогтің араласып немесе кезектесіп келуі көркем шығарма мәтіндеріне тән. Мәселен:

– *Сен мықты едің зой. Сәл-пәл емделген соң сақайып кетерің сөзсіз. Алдағы жылы, әлі дүркіретіп, көкем екеуіңнің мерей тойларыңды өткіземіз, көрде тұр осыдан. Сол үшін күш жинауың керек қой...*

Марғау болмашы езу тартты. «Өздерінің мерей тойдан үміттері бар. Ал, менің бүгін бе, ертең бе деп қалт-құлт етіп отырысым мынау».

– *Үйде жатқаным-ақ жақсы болар еді. Дәрісін осында алдыртып құйса, қайтеді екен..*

– *Оған келіспей отыр зой* (Ш. Бейсенова. Бір махаббат баяны).

Бұл жерде алғашқы репликадан (1) кейін кейіпкер Марғауаның ішкі ойы монолог түрінде беріліп, диалогтік мәтіннің жалпы мазмұнының бір бөлігі ретінде жұмсалған. Автор кірістірілген монолог арқылы кейіпкердің ішкі күйзелісін, мұңын көрсетеді. Атап айтқанда, ішкі монологтің берілуі диалогтік мәтіннің де өзіндік сипатын айқындауға болады. Демек, диалогтік мәтіннің аясы автор сөзі мен диалогпен ғана шектелмейді, оның аясында монологтік мәтін де қамтылады. Соған қоса, диалогтің басталуы мен соңындағы сөйлейтін кейіпкердің сөздеріндегі тілдік ерекшелік – нақтылау мәнді *қой/зой* демеулік шылауының қолданылуы. Яғни кейіпкер тілінде бұл шылаудың кездесуі сол адамның сөйлеу мақамын анықтайды және диалог мазмұны тұрғысынан өзімен әңгімеге түсуші кейіпкерді (Марғау) көндіру, сендіру мақсатында жұмсалып отыр.

Шебер қиюластырылған диалогтер мен монологтер арқылы кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін, ойын сезінуге болады:

Сайдың арғы бетінен құмыра ұстаған қыз жүгіріп келе жатыр екен.

– *«Иә, сүт тапсаң аларсың», - деді Арай. Қыз лезде бергі бетке еліктің лағындай ойнап шықты.*

– *Сәламатсыз ба, апай, - деді. - Мамам сүтке жіберді.*

«Осылардың өзгешесі-ай, біздің ауылдың адамдарына ұқсамайды, жібектей есіліп тұрады, беті бәйшешектей, көзінің мойылдайын қарашы», - деді ішінен Арай, тұлымына лента байлаған қызға қарап.

– *Бүгін бұзау емін қойыпты, айналайын кішкене құдаша, сүт жоқ, - деді.*

– *А – а – а... Бұзау емін қойған екен зой... Нұрперзент тұрды ма? - деді қыз сасқанынан, құмырасын арқасына жасырып* (Ш. Мұртаза. Ай мен Айша).

Берілген диалогтегі автор сөзінде суреттелген жағдай алғашқы репликадағы (1) кейіпкер Арайдың монологінде айтылған ойды тудырды. Яғни қыздың құмырамен келе жатуы – сүт сұрауға келгенін аңғартып тұр. Қыз анасының сүтке жібергені туралы айтқан хабарға жауап реплика болымсыз сөйлем түрінде болғанымен, Арайдың сүт сұрап келген қызға айтылған қаратпа сөзі (*айналайын кішкене құдаша*) ұсынылған жауапты (3) жағымды көңілді күйде етіп көрсетеді. Сондай-ақ, қыздың сүт жоқ екенін білгеннен соң, ол сүт сұрап келгеніне ұялып, бірден ойды басқа тақырыпқа бұру мақсатында Нұрперзенттің ояну/оянбауы жөнінде сұрақ қоюына (4) әкелді.

Ал тілдік құрылымы жағынан сұт сұрап келген ерекше суреттеледі: 1) еліктің лағындай; 2) біздің ауылдың адамдарына ұқсамайды, жібектей есіліп тұрады, беті бәйшешектей, көзінің мойылдайын қарашы; 3) тұлымына лента байлаған қыз.

Диалогтік мәтіннің байласымы – пікір білдіру құралдары сөйлеу ағымының элементтерін интеграциялауға, осы элементтердің құрылымдық-семантикалық межесінде жүзеге асатын континуумды құруға бағытталған, диалогтік мәтіннің бірізділігі мен логикалық тұтастығын қамтамасыз ететін категория. Соған қоса, диалогтік мәтін лексика-грамматикалық құрылымы жағынан және прагматикалық аспекті нәтижесінде байласымды болады. Сол арқылы диалогтік мәтіннің ішкі-сыртқы сипатын, басты атқаратын қызметін және мазмұндық ерекшелігін анықтауға мүмкіндік туады. Диалогтік мәтіннің байласымын жүзеге асыратын бірліктер көрсетілген (2-сурет):

2-сурет. Диалогтік мәтін байласымының жүзеге асу жолдары

Лексикалық байласым – тілдің лексикалық жүйесінің бөлігі және оның құрамында қайталамалар, синонимизациялар және басқа семантикалық сипаттағы қатынастарды қамтылады. Семантика деңгейінде мәтін ішіндегі байласымдар мәтіннің концептуалдық сипатына және шындықтың белгілі бір бөлігімен жанасуына негізделеді.

Диалогтік мәтіннің белгілі бір бөлігінде не болмаса тұтас мәтін құрылымында қайталанып келетін элементтер мәтін бөліктерін байланыстыруда үлкен қызмет атқарады. Диалогтік мәтіннің лексикалық байласымын ұйымдастыратын тәсілдердің бірі – диалогтік қайталаулар. Диалогтік қайталаулардың табиғи сипаты ауызша сөйлеу кезіндегі жылдам жауап беруге көмектеседі. Диалогтік қайталау кезінде сөйлесімді ұйымдастыратын амал-тәсілдер мен адам психикасының қасиет-белгілері белсенді әрекетте болады.

Көркем шығармадағы диалогтік мәтін ерекшеліктері негізінде жауап ретіндегі диалогтік қайталаулардың мынадай топтарын ұсынуға болады: пікір білдіруден туындаған репликалар, сұрақтан туындаған репликалар, пікірді нақтылаудан туындаған репликалар. Ең көп таралған көлемді топқа – «пікір айтуға сұрақ қоюмен жауап беру қайталамасы» тобы жатады, ал екінші топқа – «сұраққа пікір айту немесе сол сұраққа жауап беру қайталамасы», үшінші – «пікір айтуға пікірмен жауап беру қайталамасы», төртінші – «сұраққа сұрақ қоюмен жауап беру қайталамасы». Бұл аталғандар – диалогтік қайталаулардың маңызды формалары. Сонымен қатар, ғалым А.В. Плотникова диалогтік бірлік құрамындағы барлық жауап беру қайталауларды негізгі үш түрге бөледі:

1. Қысқартылған (яғни ықшамдалған);
2. Дәлме-дәл (түпнұсқалық репликалардың лексикалық құрамын және грамматикалық құрылымын толық қайталау);

3. Толықтырылған (қосымша сөздермен, сөздер тобымен) [15, 82].

Көркем шығармадан алынған диалогтік мәтін үлгілерінде кездесетін диалогтік қайталауларды жоғарыда аталған үш топ бойынша талдайтын боламыз. Ең алдымен, диалогтік қайталаудың қысқартылған түріне мысал келтірейік:

– *Арадағы әңгіме осымен бітіп те қалған. Әліпбай қипақтап, қайтуға қам жасап еді, Базарбек:*

– *Сен қазір боссың ба?* – деді оның бетіне күле қарап.

– ***Боспын зой.** Газетті бүгін шығарып қойғанбыз...* (Қ. Жұмаділов. Ақбураның асуы).

Диалогтік мәтін сұрақ-жауап репликалы болғандықтан, диалогтік қайталауда сол формада жүзеге асқан. Алғашқы репликадағы (1) сұраққа жауап репликасында (2) сол сұрақты нақтылаумен жауап қайтарылады. *Сен қазір боссың ба?* деген сауалға *Боспын зой* деп қысқаша түрде жауап беріледі. Яғни ол «иә, қазір боспын» деген мағынаны білдіреді.

– *Машинкамен үш жүз беттің үстінде зой. Он бес баспа табақтай* болып қалар.

– ***«Баспа табақ»** дейсің бе? Онысы не бәле тағы да?*

– *Баспаларда сондай термин бар. Мәлишермен жиырма бетіңіз – бір баспа табақ болады* (Қ. Жұмаділов. Ақбураның асуы).

Берілген мысалда диалогтік қайталау сөйлеушілер арасындағы пікір айтуға сұрақ қоюмен жауап беретін репликаларынан тұрады. Демек, сұрақ қоюшы өзінің алдында айтылған ой-пікірден өзіне түсініксіз немесе белгісіз боп табылатын затты білу үшін анықтау сұрағын қояды. Анықтау сұрақта бірінші репликаның (1) соңғы сөйлеміндегі сөз тіркесі дәлме-дәл қайталанатын (*баспа табақ*). Соған қоса, автор оқырманға әсер ету мен акцент беру үшін «Баспа табақты» тырнақшаға алып белгілеген.

Келесі диалогтік мәтін диалогтік қайталаулардың алмасып келуімен ерекшеленеді:

Артқы шаналардан да бір үрейле дауыстар шығып:

– *Әй, ояныңдар, тұрыңдар.*

– *Балталарың қайда?!*

– *Мылтықтарыңды алыңдар, – десіп, сес көрсетіп дабырлап кетті. Қарасы үш-төрт адам он шақты адамның үніне салып, дауыстарын мың құбылтады.*

– ***Менмін,** – деп қазақша жауап беріп, өздеріне қарай жақындап ем, үндері бәсеңдеп, бір-біріне «тұра тұршылап», бөгеп, жаңағы ащы дауысты тағы да қадалды:*

– ***Менің кім? Не ғып жүрген жансың?***

– ***Мен Гришамын. Митрийдің баласымын.***

– ***Кришаң кім? Қайдағы Митрий?***

– *Балта аулындағы ұста **Митрийдің баласымын.***

– *Әһ, не дейді. Әй, **Митрийдің баласымын** дейді зой. Біліп тұр, – деп енді өзді-өзі сөйлесіп кетті* (С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй).

Ұсынылған диалогтің құрамында дәлме-дәл диалогтік қайталаумен қатар толықтырылған диалогтік қайталау (*Мен Гришамын. Митрийдің баласымын*) кездеседі. Сұрақ-жауап реплика түріндегі диалогтік қайталау бойынша бұл диалогті келесідей талдауға болады:

Пікір айтуға сұрақ қоюмен жауап беру қайталамасы: 1) – *Менмін.* – *Менің кім?* 2) – *Мен Гришамын. Митрийдің баласымын.* – *Кришаң кім? Қайдағы Митрий?*

Сұраққа пікір айту немесе сол сұраққа жауап беру қайталамасы: – *Менің кім? Не ғып жүрген жансың?* – *Мен Гришамын. Митрийдің баласымын.*

Пікір айтуға пікірмен жауап беру қайталамасы: – *Митрийдің баласымын.* – *Митрийдің баласымын дейді зой.* Яғни алдыңғы репликадағы (8) сұраққа жауабы сол сұрақтағы сөйлемге қосымша сөздермен толықтырыла қайталанған.

Көзінің астымен, одан соң аз-кем дірілдеген қолыма қарап өтті.

– ***Басынан ба?** – дедім.*

– ***Ие, басынан.***

– *Мен жетім боп өстім. Балалар үйінде тәрбиелендім* (С. Бақбергенов. Қарға тамған қар).

Жоғарыда келтірілген диалогтік мәтінде сұраққа сол сұрақтағы сөзбен жауап беру түріндегі диалогтік қайталаудың дәлме-дәл түрі берілген: – *Басынан ба?* – *Ие, басынан.* Сұрақ жауабы сол сұрақпен келісетіндікті және оны қайта нақтылауды білдіреді.

Келесі диалогтік мәтінде лепті сөйлемге соны қайталау түріндегі пікір айтуды көреміз:

– *Балта-а!*

– *Иә, Балта. Білетін бе едің?*

– *Білемін...* – *Ішім мұздап кетті. «Халауиддин, сенен сұрайтыным болсын, осыны тісіңнен шығармашы», – деп айтуға оқтала беріп, өзімді-өзім қайта тежедім* (С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй).

Бұл мысалда диалогтік қайталаудың екі түрі ұштасқан. Яғни дәлме-дәл мен қысқартылған түрлері өзара бірлесіп, бір ортақ мазмұнды жеткізу үшін жұмсалып отыр. Алғашқы реплика (1) көтеріңкі интонациядағы лепті сөйлеммен, ал оған жауап соны нақтылау түріндегі диалогтік қайталаумен (2) берілген. Екінші репликаның (2) соңындағы сұраққа соңғы репликада (3) қысқартылған диалогтік қайталау ұшырасады.

Диалогтік мәтіннің лексика-семантикалық байласымын жүзеге асыруда дейктикалық қайталамалардың да өзіндік рөлі бар. Оның негізіне проформалар жатады, яғни мәтінде қайталанатын мәнді белгілеу үшін жұмсалатын мазмұны тар дейктикалық сөздер.

Дейктикалық сөздердің лексикалық құрамы есімдік сөздермен қалыптасады (түбірі есімдіктен болады): зат есімнің орнына (ол, кім, не, сол т.б.), сын есімнің орнына (сондай), үстеу (солай, осылайша) және сан есімдер. Осы аталған дейктикалық сөздер диалог арасындағы лексикалық байласымды ұйымдастыратын ең маңызды амал-тәсілдердің біріне жатады. Төмендегі мысалдар арқылы дейксистердің қолданысы мен атқаратын қызметін анықтауға болады:

Түнге қарай ағаш арасынан шыға келген адамдарды ең берісі ұрыға балап, Ұлпан жылқысын қиқу салып қуа жөнелді. Қыз дауысы танылып қалды. Ағаш арасынан:

– *Сол! Соның өзі!*

– *Ұмтыл, ұста!* – *деген дауыстар жақындай берді* (Ғ. Мүсірепов. Ұлпан).

Ұсынылған диалогтік мәтіндегі автор сөзі мазмұндық жағынан оқиғаның мән жайын баяндау қызметін атқарады. Себебі одан кейінгі репликалар (1, 2) болған жайды нақтылап, толықтырып тұр. Сол арқылы берілген диалог құрылымы мен мазмұны жағынан байласымды болады. Бұл диалогте Ұлпанды санамағанда, диалогке қатысушы басқа кейіпкерлер саны белгісіз болғанмен, ішкі мазмұны мен жеткізер идеясы түсінікті. Яғни Ұлпанның соңынан ерген адамдардың репликалары (1, 2) бұл диалогті өрбітіп, тақырыбын ашады. Диалогтік мәтіндегі дейктикалық элементке заттық мәндегі есімдіктер (*сол, соның өзі*) жатады және бұл сөздер семантикалық тұрғыдан өзара байланысты: екеуі де адамға қатысты айтылған. Ал диалогтік мәтінде кездескен дыбыстық қайталамалар (аллитерация) оқырманның орын алған оқиғаға деген қызығушылығы мен эмоционалдылығын арттырады (*Сол! Соның өзі!; Ұмтыл, ұста!*).

Диалогте автордың немесе кейіпкердің сөзі арқылы берілген лексикалық бірліктер кейіпкердің әлеуметтік және мәдени мәртебесі туралы қосымша ақпарат жеткізу құралы болуы мүмкін. Ол автор сөзі мен кейіпкерлердің репликалары арқылы анықталады.

Кейін тұрған Нина сүйсіне күледі. Қазақтың жас қыздары жылап қуанғандай, Алуаны сыртынан айналғандай болысады. Тергеуші енді сол бір қалыпты, ресми қабілеті бойынша соңғы сұрақтарын береді.

– *Сөйтіп, Сатай қызы Алуа, сіз Доғалға бармайсыз, солай ма?*

– *Солай бармаймын.*

– *Өзіңізді оның әйелімін деп санаған емессіз, ол сіздің күйеуіңіз болған да емес?*

– *Емес* (М. Әуезов. Әйел жолы).

Байқағанымыздай, диалогтік мәтіндегі *оның* және *ол* жіктеу есімдіктері алдыңғы сөйлемдегі *Доғал* деген сөздің орынбасарлары ретінде жұмсалып отыр. Сол сияқты *Сатай қызы Алуа, сіз* тіркесі референтті түрде *өзіңізді* сегментімен байланысқан. Бұл диалогтік

мәтіннің теріске шығару, мақұлдамау мәнінде берілгенін тергеуші мен тергелушінің соңғы репликасы (3) арқылы түсінуге болады: «*солай ма – солай бармаймын*»; «*әйелімін деп санаған емессіз, күйеуіңіз болған да емес - емес*». Бұл диалогте дейктикалық қайталамалар ретінде *сіз, ол, өзіңіз, оның* сынды зат есімнің орнына жұмсалатын есімдіктер мен *солай* сынқимыл үстеуі қолданылған. Сондай-ақ, туыстық атауды білдіретін *әйелі* мен *күйеуі* сөздері Доғал сөзіне қатысты контекстік тұрғыдан синонимдік мәнде жұмсалған:

1) *Доғалдың әйелі емес.* 2) *Доғал оның күйеуі емес.*

Келесі мысалда да біршама дейктикалық сөздер кездеседі:

Сұлтан отырысымен шешемнің халін сұрады да, балаларға базарлық үлестірді. Тегі кәмпит болуы керек, «Петушок, петушок» деп жеімектер у-шу болды. Содан кейін Дуняша ішін тартып, қуанғаннан шыңғырып жіберді.

– *Мама, мама, маған көйлек... Ой, қандай әдемі... Рахмет, Сұлтан аға!*

Қарындасымның қуанған түрін көрейін деп, көрпені саңылаулап аша беріп ем:

– *Мына жатқан кім?* – деп *Сұлтан мен жаққа қарағандай* болды.

– *Ол – Гриша.*

– *Біздің Гриша ғой.*

– *Кеше Омбыдан келген, – деп балалар жарыса жауап берді.*

– *Әһ, Гриша келді ме, ойбай-ау, қуаныш сендерде екен ғой. Қане оятыңдар. Мен оны әлі күнге дейін көрген емен.*

Балалар жапа-тармағай келіп, бас салып мені жұлқылай бастады

– *Тұр-тұр, Гриша, Гриша, Сұлтан ағам келді (С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй).*

Диалогтік мәтін қаладан келген Сұлтан мен үйдегі балалар арасында өрбиді. Бұл диалогтік мәтінде бірнеше дейктикалық сөздер бар. Олар: *мына, содан (сілтеу есімдігі), кім (сұрау есімдігі), жіктеу есімдіктері: ол, мен, сендер, оны, біздің.* Алғашқы аталған дейктикалық сөздер адамға қатысты қолданылып отыр. Яғни, *Сұлтан, Гриша және балаларды* анықтау қызметінде жұмсалған. Ал *содан (кейін)* дейктикалық сөзі мезгілдік мәнді білдіреді. Соған қоса, берілген диалогтегі ерекше қолданысқа *емен* етістігі жатады. *Емен – емесін* бірінші жақтағы жіктік жалғаулы көмекші етістігінің ықшамдалған түрі.

Диалогтік мәтін ішінде контекстік синонимдер мен антонимдер де кездеседі. Атап айтқанда, *алжыған кемпір* тіркесі мен *әдемі қартайған бекзат, бақытты адам* тіркестерін контекстік антоним ретінде алуға болады, ал *алла шипасын салсын* тұрақты тіркесіне контекстік синоним ретінде *сақайып кетіңіз (аурудан сауығып кету)* тіркесі берілген. Коммуникативті-прагматикалық жағынан бұл диалогтік мәтінде Бақыт деген кейіпкердің «*Бізге сіздің жолыңызды берсін!*» бата түріндегі тілегі берілген репликасына (4) *ризалық мәнде, алғыс пен тілек білдіру мәнінде «Тілеуіңе жет!*» жауап репликасы (5) қайтарылады. Яғни диалог арасындағы сөйлеушілердің өзара тығыз байланысы диалогке қатысушылардың әңгіменің жалғасуына қосқан әрбір репликасынан байқалады.

Төменде ұсынылған мысалда контекстік синоним кездеседі: *Қаптаған қызыл қолдың алдыңғы қатарында бірнеше адам көзіме оттай басылды. Өзіміздің жігіттер екен! Бес қару бойында; қызыл тудың соңында, майданның ішінде жүр екен...*

– *Жолдастар-ау, сендер қайда едіңдер?*

– *Майданда едік...*

– *Жігіттер-ау, сендер қашан кетіп едіңдер?*

– *Түнде кеткенбіз... біз кеткенде ауыл ұйқыда еді...*

– *Жолдастар-ау, ендігі беттерің қалай?*

– *Бетіміз ілгері! Ілгері!.. Жау қуып барамыз. Ел бері тартсын. Тезірек ұмтылыңдар!..*

Анау қызыл туға таман ұмтылыңдар!.. Ілгері!.. Ілгері!.. (І. Жансүгіров. Жолдастар).

Бұл Азамат соғысы кезінде халық басына ауыртпалық түскен уақытта қазақ жігіттерінің жағдайларын танытатын диалог. Мұндағы эмоциялық-экспрессиялық сипат мынадай тілдік бірліктер арқылы көрініс тапқан: *Көзіме оттай басылды. Өзіміздің жігіттер екен! Бетіміз ілгері! Ілгері!.. Ілгері!..* Көркем шығармадағы диалогтік мәтіндегі

«жолдастар-ау» сөзіне контекст аясында «жігіттер-ау» лексемасы синоним болады және олар жалпы диалог мәтініндегі автор сөзіндегі «бірнеше адам» тіркесімен тығыз байланысты. Автор сөзінің алғашқы сөйлемінде берілген «бірнеше адам» тіркесін анықтайтын екінші сөйлемдегі «өзіміздің жігіттер» тіркесі де өзара байланысқа болады. Диалог сұрақ-жауап репликалар (1-6) мен бұйрық мәнді соңғы репликадағы (6) сөздердің қайталануына негізделген. Лексикалық қайталамалардың ішінде бұйрық мәнде «ілгері» сөзі төрт рет, бұйрық райдағы «ұмтылыңдар» етістігі екі рет кездеседі. Бұл жерде соңғы реплика сөйлемдері эллипсигенген. Яғни *жүр* етістігі түсіріліп, үстеу ғана қолданылып, диалог контексті арқылы бұйрық мәнді беруге қатысқан. Сондай-ақ, *еді* көмекші етістігі диалогте автор тарапынан жиі жұмсалған. Ол сұрақ мәндегі екінші жақ тұлғасында қайталанатын (*едіңдер -2 рет*) және оған жауап реплика ретінде бірінші жақ көпше түрдегі *едік* пен үшінші жақтағы *еді* қолданылған. Соңғы репликадағы ұран мәндегі сөздер мен бұйрықты сөйлемдердің қайталануы берілген диалогтің тұтастығы мен байланысын көрсетеді. Оған қоса, бұл диалогте кейіпкерлер сөздерінің көп нүктемен аяқталуы кездеседі (*Майданда едік...; Түнде кеткенбіз... біз кеткенде ауыл ұйқыда еді...*). Олар ойды түгел жеткізбейді, бірақ контекст арқылы ой түсінікті болады.

Қорытынды

Диалогтік мәтін репликаларында сипат алатын және байланысқа жүзеге асыратын амал-тәсілдер берілген диалогтік мәтін негізінде оқырман ойында сол тақырыпқа байланысты нақты бір түйін жасауға көмектеседі. Зерттеу нәтижесінде көркем мәтіндегі диалогтің кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты ғана емес, олардың ішкі дүниесін, әлеуметтік-мәдени ерекшелігін және коммуникативтік, әрі прагматикалық қырын танытатын маңызды тілдік құбылыс екені анықталды.

Көркем мәтіндегі диалог автор сөзі, кейіпкер репликалары және ішкі монологпен сабақтаса отырып, мәтіннің мазмұндық тұтастығын қалыптастырады. Ішкі монолог кейіпкердің психологиялық күйін ашуға мүмкіндік берсе, диалог оның өзге кейіпкерлермен қарым-қатынасын айқындайды. Сонымен қатар риторикалық сұрақтар, қаратпа сөздер, лепті қолданыстар және авторлық түсіндірмелер диалогтің эмоциялық-экспрессивтік сипатын күшейтеді.

Зерттеу нәтижесінде қазақ көркем шығармаларындағы диалогтік мәтіннің лексикалық-семантикалық байланысы бірнеше тілдік құрал арқылы жүзеге асатыны анықталды. Біріншіден, диалогтік қайталаудың дәлме-дәл, ықшамдалған және толықтырылған түрлері репликалар арасындағы мағыналық сабақтастықты қамтамасыз етеді. Екіншіден, есімдіктер мен үстеулерден жасалған дейктикалық бірліктер алдыңғы репликадағы ақпаратқа сілтеме жасап, диалог мазмұнының тұтастығын сақтайды. Үшіншіден, контекстік синонимдер мен антонимдер кейіпкерлердің көзқарасын, эмоциялық күйін және коммуникативтік мақсатын ашуға қатысады.

Диалогтік мәтін автор сөзімен және ішкі монологпен сабақтаса отырып, шығарманың мазмұндық әрі композициялық тұтастығын қалыптастырады. Аталған тілдік құралдар ақпарат жеткізу, ойды нақтылау, пікірді мақұлдау немесе теріске шығару, эмоциялық әсерді күшейту қызметтерін атқарады.

Әдебиеттер

- 1 Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. – т.1. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
- 2 Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. 7-е изд. – М.: Современная Россия, 1979. – 318 с.
- 3 Бахтин М.М. План доработки книги «Проблемы поэтики Достоевского» // Контекст. 1976. Литературно-теоретические исследования. – М., 1977. – С. 295-316.
- 4 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-словарь, 1998. – 304 б.
- 5 Тимофеев Л., Венгеров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М.: Советский писатель, 1968. – 188 с.

- 6 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
- 7 Гаузенблас К. О характеристике и классификации речевых произведений // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8: Лингвистика текста. – М., 1978. – №8. – С. 67-68.
- 8 Рамазанов Т., Садық А.М. Көркем мәтіндегі диалог: құрылымы мен қызметі. Tiltanym. 2023;(2):200-210. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-2-200-210>
- 9 Қаңлыбаева Ж.С. Коммуникативті акт шеңберіндегі жауап репликаның қызметі: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2006. – 24 б.
- 10 Садирова К.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Алматы, 2008. – 300 б.
- 11 Дресслер В. Синтаксис текста // В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып.8. – М.: Прогресс, 1978. – 130 с.
- 12 Ерназарова З.Ш. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 194 б.
- 13 Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. – Пг., 1915. – т. 1. – 194 с.
- 14 Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы, 1994. – 128 б.
- 15 Плотникова А.В. Коммуникативная и синтаксическая функции диалогических повторов // Актуальные проблемы филологии: материалы междунар. науч. конф. – Пермь: Меркурий, 2012. – С. 81-83.

References

1. Imakhanbet R.S. Akhmet Baitursynuly shygarmalary. Alty tomdyq shygarmalar zhinagy [Works of Akhmet Baitursynuly. Collected works in six volumes]. – Vol. 1. – Almaty: El-shezhire, 2013. – 384 p. (in Kazakh)
2. Bakhtin M. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's Poetics]. 7th ed. – Moscow: Sovremennaya Rossiya, 1979. – 318 p. (in Russian)
3. Bakhtin M.M. Plan dorabotki knigi «Problemy poetiki Dostoevskogo» [Plan for Revising the Book «Problems of Dostoevsky's Poetics»] // Kontekst. 1976. Literaturno-teoreticheskie issledovaniya [Context. 1976. Literary and Theoretical Studies]. – Moscow, 1977. – P. 295-316. (in Russian)
4. Salkynbai A., Abakan E. Lingvistikalыq tusindirme sozdik [Linguistic Explanatory Dictionary]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1998. – 304 p. (in Kazakh)
5. Timofeev L., Vengerov N. Kratkii slovar literaturovedcheskikh terminov [Concise Dictionary of Literary Terms]. – Moscow: Sovetskii pisatel, 1968. – 188 p. (in Russian)
6. Akhmanova O.S. Slovar lingvisticheskikh terminov [Dictionary of Linguistic Terms]. – Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, 1966. – 606 p. (in Russian)
7. Gauzenblas K. O kharakteristike i klassifikatsii rechevykh proizvedenii [On the Characteristics and Classification of Speech Works] // Novoe v zarubezhnoi lingvistike. Vyp. 8: Lingvistika teksta [New Developments in Foreign Linguistics. Vol. 8: Text Linguistics]. – Moscow, 1978. – No. 8. – P. 67-68. (in Russian)
8. Ramazanov T., Sadyk A.M. Korkem matindegi dialog: qurylymy men qyzmeti [Dialogue in Literary Text: Structure and Function] // Tiltanym. 2023. – No. 2. – P. 200-210. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-2-200-210> (in Kazakh)
9. Kanglybaeva Zh.S. Kommunikativti akt sheberindegi zhauap replikanyn qyzmeti [The Function of the Response Utterance within a Communicative Act]: abstract of dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2006. – 24 p. (in Kazakh)
10. Sadirova K.K. Qazaq tilindegi kop propozitsiyaly diskurstyn qurylymdyq negizderi [Structural Foundations of Multi-Propositional Discourse in the Kazakh Language]: dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences. – Almaty, 2008. – 300 p. (in Kazakh)

11. Dressler V. Sintaksis teksta [Syntax of the Text] // V kn.: Novoe v zarubezhnoi lingvistike. Vyp. 8 [In: New Developments in Foreign Linguistics. Vol. 8]. – Moscow: Progress, 1978. – 130 p. (in Russian)
12. Ernazarova Z.Sh. Soileu tili sintaksisinin pragmalingvistikalıyq aspektisi [Pragmalinguistic Aspect of Spoken Language Syntax]. – Almaty, 2001. – 194 p. (in Kazakh)
13. Shcherba L.V. Vostochnoluzhitskoe narechie [Eastern Upper Sorbian Dialect]. – Petrograd, 1915. – Vol. 1. – 194 p. (in Russian)
14. Shalabai B. Korkem proza tili [The Language of Literary Prose]. – Almaty, 1994. – 128 p. (in Kazakh)
15. Plotnikova A.V. Kommunikativnaya i sintaksicheskaya funktsii dialogicheskikh povtorov [Communicative and Syntactic Functions of Dialogic Repetitions] // Aktualnye problemy filologii: materialy mezhdunar. nauch. konf. [Current Problems of Philology: Proceedings of the International Scientific Conference]. – Perm: Merkurii, 2012. – P. 81-83. (in Russian)

А.А. Данияр

Международный университет Астана,
010000, Республика Казахстан, г. Астана, ул. Кабанбай батыра, 8
ORCID: 0000-0003-3465-7855
e-mail: ahmediyakzy.95@gmail.com

**ОРГАНИЗАЦИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ТЕКСТА
В КАЗАХСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ:
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КОГЕЗИЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются структурные, семантические и прагматические особенности диалогического текста в казахских художественных произведениях. Актуальность исследования определяется признанием диалога в современных дискурсивных исследованиях одним из основных механизмов осуществления коммуникации, а также его важной ролью в организации связи между автором и читателем в художественном тексте. В ходе исследования рассматриваются научно-теоретические характеристики понятий диалог, диалогический текст, диалогическое единство, диалогизация, диалогический дискурс, диалогический повтор и когезия. Выявляются сходства и различия диалогического текста и монолога, характеризуются его структурные признаки и основные компоненты. Основная цель исследования – выявить лексические приемы и средства, организующие когезию диалогического текста в художественном произведении, и определить их роль в обеспечении целостности текста и реализации его прагматической функции. Установлено, что лексико-семантическая когезия реализуется посредством диалогических и дейктических повторов, синонимов и антонимов. Кроме того, рассматривается функция таких репличных связей, как вопрос-ответ, высказывание-высказывание, вопрос-высказывание, высказывание-вопрос, в организации содержания диалога. В результате исследования определено, что когезия диалогического текста является одной из основных текстовых категорий, обеспечивающих его последовательность и логическую целостность, а также выявлены информационная, воздействующая и формирующая мнение функции диалога. Результаты исследования позволяют глубже раскрыть структурную и прагматическую природу казахского художественного текста.

Ключевые слова: диалогическая структура, художественное произведение, когезия текста, лексико-семантический прием, реплика.

А.А. Daniyar

Astana International University,
010000, Republic of Kazakhstan, Astana, 8 Kabanbay Batyr Str.
ORCID: 0000-0003-3465-7855
e-mail: ahmediyakzy.95@gmail.com

**ORGANIZATION OF DIALOGIC TEXT IN KAZAKH LITERARY
WORKS: LEXICAL-SEMANTIC COHESION**

Abstract. The article examines the structural, semantic, and pragmatic features of dialogic text in Kazakh literary works. This study is relevant because contemporary discourse studies recognize dialogue as a key communication mechanism and acknowledge its important role in organizing author-reader interaction in literary texts. The study analyzes the theoretical and scholarly characteristics of concepts such as dialogue, dialogic text, dialogic unity, dialogization, dialogic discourse, dialogic repetition, and cohesion. It identifies the similarities and differences between dialogic text and monologue, describing its structural features and main components. The primary objective is to identify the lexical devices and means that organize cohesion in dialogic text within literary works and to determine their role in ensuring textual integrity and realizing pragmatic functions. The study demonstrates that lexical-semantic cohesion is achieved through dialogic and deictic repetitions, synonyms, and antonyms. Additionally, it examines the role of turn-taking relations such as question-answer, statement-statement, question-statement, and statement-question in organizing the content of dialogue. The results show that cohesion in dialogic text is a key textual category ensuring its consistency and logical integrity, while dialogue fulfills informative, opinion-forming, and persuasive functions. The findings contribute to a deeper understanding of the structural and pragmatic nature of Kazakh literary texts.

Keywords: dialogic structure, literary work, textual cohesion, lexical-semantic device, utterance.

Автор туралы мәлімет

Данияр Әлия Ахмедияқызы – PhD, аға оқытушы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>

Сведения об авторе

Данияр Алия Ахмедияновна – PhD, старший преподаватель, Международный университет Астана, Астана, Республика Казахстан, e-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>

Information about author

Aliya Daniyar– PhD, senior-lecturer, Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: aliya_daniyarova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3465-7855>.

Редакцияға енуі 09.08.2026

Жариялауға қабылданды 27.09.2026

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3\(7\)-9](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-9)
IRSTI: 16.21.47

A.E. Aubakirova

Manash Kozybayev North Kazakhstan university,
150000, Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk, 86 Pushkin Str.
ORCID: 0000-0001-8816-8294
e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

TYPOLOGICAL AND DOMAIN-BASED CLASSIFICATION OF NEW TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. This article examines the typological and domain-based systematisation of new terms that have emerged in Kazakh during the period of independence. The study aims to compare classification models proposed in Kazakh neology and terminology studies, develop an integrated model for describing new terms, and demonstrate the distribution of domain-specific terminology in actual usage through quantitative data. The research draws on dictionary material comprising 4,120 new designations and usages collected from the Kazakh press during the independence period, of which 1,336 items were selected as domain-specific terms. Descriptive, comparative and structural-semantic methods were combined with content analysis and quantitative analysis. A comparison of the classification criteria employed by S.M. Isaev, R. Syzdyk, Sh. Kurmanbayuly, T.V. Popova and Zh.O. Sagyndykova identified three interconnected levels at which new terms can usefully be examined: source of formation and etymological composition; structural and word-formation pattern; and semantic-functional and domain status. Corpus analysis showed that domain-specific terms account for 32.4% of all new designations. The highest concentrations were found in pedagogy, medicine, philosophy and political science, ecology, mechanical engineering, standardisation, and information-related and technical fields. The findings demonstrate